

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

Актуальная тэма

Прапануем матэрыял выкладчыкам курса па вывучэнні прафесійнай лексікі ва ўстановах прафесіянальна-тэхнічнай і сярэдняй спецыяльнай адукацыі. Распрацоўкі могуць быць выкарыстаны выкладчыкамі ВНУ.

НАВУЧАННЕ Ў МЕЖАХ КУРСА “БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)”

ТРАНСПАРТНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ

Якасць навучання будучых спецыялістаў у галіне “Транспартная дзейнасць” залежыць не толькі ад узроўню прафесійных ведаў, уменняў і навыкаў, але і ад культуры прафесійнага маўлення. Валоданне роднай мовай з’яўляецца неабходнай умовай для кампетэнтнаснага фарміравання будучага спецыяліста. Неабходна дапамагчы навучэнцам у авалоданні прафесійнай лексікай на належным узроўні. На жаль, да сённяшняга часу адсутнічае ўпарадкаваная сістэма беларускай транспартнай тэрміналогіі. Так, спецыяльны слоўнік беларускай транспартнай тэрміналогіі (ні перакладны, ні тлумачальны) да нашага часу яшчэ не выдадзены. Адсутнічаюць беларускамоўныя энцыклапедычна-даведачныя выданні, прысвечаныя сферы транспарту, якія выкладчык беларускай мовы можа выкарыстаць у вучэбным працэсе. Спецыяльнага падручніка па беларускай мове, што адрасуецца будучым спецыялістам у галіне транспарту, таксама пакуль няма. Прапануем тэарэтыка-практычны матэрыял, які дапаможа выкладчыкам беларускай мовы ў падрыхтоўцы сучаснага кампетэнтнага спецыяліста ў сферы “Транспартная дзейнасць”.

Першапачаткова неабходна сфарміраваць паняцце пра спецыяльную лексіку. Можна выкарыстаць азначэнне *спецыяльнай лексікі* – гэта словы ці словазлучэнні, якімі карыстаюцца пераважна прадстаўнікі пэўнай галіны ведаў, навукі, прафесіі ці роду заняткаў. Асноўнымі *разрадамі спецыяльнай лексікі* з’яўляюцца *тэрміны*, *наменклатурныя назвы* і *прафесіяналізмы*.

Далей неабходна звярнуцца да этымалогіі слова *тэрмін*, якое паходзіць ад лац. *terminus* – ‘граніца, мяжа, пагранічны знак’. Гісторыя гэтага слова ўзыходзіць да старажытнага падання пра рымскага бога *Termina*, які ахоўваў межы, памежныя слупы і межавыя знакі. У гонар бога ў Стара-

жытным Рыме святкавалі тэрміналіі і прыносілі ахвяры да межавага знака. Тады з’явілася значэнне слова *тэрмін* ‘памежны знак, пагранічны камень’. Пазней дадалося значэнне ‘час, перыяд’. Выкладчык павінен падкрэсліць, што цяпер *тэрмін* – гэта спецыяльнае слова ці спалучэнне слоў, якое выкарыстоўваецца для дакладнага азначэння прадметаў і паняццяў у пэўнай галіне навукі і тэхнікі. Напрыклад, у галіне транспарту: *аўтамабіль* – колавы бязрэйкавы транспартны сродак, які прыводзіцца ў рух уласным рухавіком; *чыгуначны транспарт* – транспартна-тэхналагічны комплекс, які забяспечвае сістэмнае перамяшчэнне грузаў і людзей на чыгунцы.

Далей неабходна спыніцца на паняцці “тэрміналогія”. Слова *тэрміналогія* выступае ў двух асноўных значэннях: 1) сістэма тэрмінаў пэўнай галіны навукі, тэхнікі або мастацтва; 2) сукупнасць усіх тэрмінаў гэтых галін дзейнасці, а гэта значыць, сукупнасць усіх тэрмінаў пэўнай мовы. Менавіта таму гавораць пра *тэрміналогію транспарту*, *матэматыкі*, *электратэхнікі*, *фізікі*, *мовазнаўства*, *юрыдычную тэрміналогію* і інш.

Карыснай будзе інфармацыя, што тэрміны ў залежнасці ад іх вядомасці і пашыранасці бываюць *агульнаразумелыя* (ужываюцца ў розных галінах навукі і тэхнікі): *святло*, *аб’ект*, *мадэль*, *ваганне*, *рашэнне*, *актыўнасць*, *крыніца выпраменьвання*, *складаная сістэма*, *высушванне на паветры* і *вузкаспецыяльныя* (іх разумеюць і выкарыстоўваюць толькі спецыялісты пэўнай галіны*): *абкатка*, *абочына аўтамабільнай дарогі*, *аккумулятар*, *дарожнае адзенне*, *дарожны рух*, *кузаў*, *маршрутны ліст*, *наезд*, *нарміраванне хуткасці*, *падшыпнік*,

* Значэнне некаторых вузкаспецыяльных тэрмінаў галіны транспартнай дзейнасці зразумелае большасці неспецыялістаў гэтай сферы.

пасажыр, плацкарта, рэверс, тармазная вадкасць, транзіт, цягач, экспертыза. На гэтым этапе можна папрасіць навучэнцаў прывесці свае прыклады агульнаразумелых і вузкасפעцыяльных слоў.

Далей выкладчык спыняецца на адрозненні тэрмінаў ад прафесіяналізмаў. *Прафесіяналізм* – гэта словы і выразы, якія выкарыстоўваюць паміж сабой прадстаўнікі якой-небудзь прафесіі, гэта значыць, функцыянуюць такія назвы толькі ў вусным маўленні: *гальштук* (буксіровачны трос), *штаг* (канат, трос) і інш. Магчыма, навучэнцы самі змогуць працягнуць гэты спіс, назавуць вядомыя ім прафесіяналізмы ў галіне транспарту. Па жаданні можна таксама даць азначэнне *номенам*, або *наменклатурным назвам*, прывесці такія прыклады – “*Жыгулі*”, “*Лада*”, “*Чайка*”, “*Беларус*”, “*Кіравец*” і інш.

Таксама навучэнцы павінны засвоіць, што тэрміналогія ў галіне транспарту – арганічная частка агульнай беларускай навуковай тэрміналогіі. Разам з тым кожны транспартны тэрмін выступае адзінкай асобнай транспартнай тэрмінасістэмы, дзе ўсе лексемы звязаны паміж сабой і, як звычайныя словы, могуць уступаць у розныя тыпы лексічных адносін: сінаніміі, антаніміі і аманіміі. Карысным будзе спачатку папрасіць навучэнцаў саміх назваць тэрміны-сінонімы, тэрміны-антонімы, тэрміны-аманімы. Калі гэта выклікае цяжкасць, можна выкарыстаць такія прыклады, як *буксіроўка – буксіраванне, рэгуліроўка – рэгуляванне, кіроўца – шафёр, матор – рухавік, лабавое шкло – ветравое шкло, абход – аб’язная дарога, змазка – змазванне, квіток – чэк, шаша – шасэ, электрарухавік – электрычны рухавік, метро – метрапалітэн, перадкамерны дызель – дызель з перадкамерай, вадзяная рубашка – рубашка ахаладжвання, экстранае тармажэнне – тэрміновае тармажэнне, махавое кола – махавік (тэрміны-сінонімы); награвальнік – ахаладжальнік, зборка – разборка, цеплаўстойлівасць – холадаўстойлівасць, грузавы аўтамабіль вялікага класа – грузавы аўтамабіль малога класа, вадкае паліва – цвёрдае паліва, верхняклапанны рухавік – ніжняклапанны рухавік, аўтаматычная каробка перадач – неаўтаматычная каробка перадач, уключальнік – выключальнік (тэрміны-антонімы).*

Таксама можна разгледзець аманімію, але трэба паведаміць, што да *тэрмінаў-аманімаў* часцей адносяцца словы розных тэрміналагічных сістэм, якія супадаюць па напісанні, але маюць розныя значэнні. Напрыклад, тэрмін *амартызацыя* ў транспартнай сферы – гэта ‘паступовае зніжэнне вартасці машын, інструментаў у выніку зносу’, у эканоміцы – ‘выплата пазыковых абавязацельстваў’. Лексема *махавік* у транспартнай тэрміналогіі мае значэнне ‘кола вялікага дыяметра з масіўным вобадам, якое забяспечвае

раўнамерны рух механізма’, у батаніцы – ‘грыб на тонкай ножцы з жоўта-бурай шапкай’.

Пасля азнаямлення з тэарэтычным матэрыялам прапануюцца пытанні і заданні для самакантролю.

1. Якія словы адносяцца да спецыяльнай лексікі?
2. Ці ёсць падабенства ў агульнаўжывальнага слова і спецыяльнага? Якое?
3. Што такое *тэрмін*?
4. Чым адметны *номены* (наменклатурныя назвы)?
5. Чым адрозніваецца тэрмін ад прафесіяналізма?
6. Чым тлумачыцца наяўнасць прафесіяналізмаў у мове? Назавіце прафесіяналізмы ў сферы транспарту.
7. Чаму прафесіяналізмы знаходзяцца па-за межамі літаратурнай мовы?
8. Што абазначае паняцце *тэрміналогія*?
9. Чаму, на вашу думку, тэрмін павінен не залежаць ад кантэксту?
10. Як вы лічыце, чаму з’яўляюцца тэрміны-сінонімы ў мове?
11. Што такое тэрміны-антонімы?
12. Прыведзіце па 3 прыклады тэрмінаў-сінонімаў і тэрмінаў-антонімаў з транспартнай сферы.

Для замацавання тэарэтычнага матэрыялу прапануем практычныя заданні.

Заданне 1. Прачытайце навуковы тэкст. Выпішыце спецыяльную лексіку ў два слупкі: 1) агульнанавуковыя тэрміны; 2) спецыяльныя тэрміны (галіна “Транспартная дзейнасць”). Вусна растлумачце значэнне кожнага спецыяльнага слова.

Транспартны працэс і яго аснова, пераважны працэс, для ўсіх відаў транспарту складаецца з трох частак: пачатковая аперацыя, уласна перамяшчэнне з пункту адпраўлення да пункту прызначэння, канечная аперацыя.

Планаванне, улік і аналіз дзейнасці транспарту грунтуюцца на сістэме паказчыкаў, з дапамогай якіх вымяраюць аб’ём і якасць працы. Побач са спецыфічнымі ўжываюць групу паказчыкаў, агульных для ўсіх відаў транспарту.

Да групы паказчыкаў, якія характарызуюць узровень тэхнічнага аснашчэння транспарту, належаць такія, як працягласць шляхоў зносін, колькасць транспартных сродкаў, агульная грузападымальнасць рухомага саставу і яго сукупная энергетычная магутнасць, наяўнасць эксплуатацыйных і рамонтных прадпрыемстваў, насычанасць прадпрыемстваў сродкамі механізацыі і аўтаматызацыі, асабліва ў адносінах да пагрузачна-разгрузачных работ.

Важнымі паказчыкамі магутнасці транспартнай сістэмы і яе элементаў з’яўляюцца прапусканая і прывазная здольнасці.

Прапуская здольнасць вызначаецца як максімальная колькасць адзінак рухомага саставу, якая можа быць прапушчана праз пэўны адрэзак шляху ў адзінку часу.

Правазная здольнасць – гэта максімальная колькасць тон груза (або пасажыраў), якая можа быць перавезена за разліковы перыяд.

Заданне 2. Спішыце сказы, пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце агульнанавуковыя словы адной рыскай, а спецыяльныя тэрміны (галіна “Транспартная дзейнасць”) дзвюма. Растворыце правапіс вылучаных слоў.

Слова *трамвай* утворана з двух англійскіх слоў *трам* – ‘вагон, цялежка’ і *вай* – ‘пуць’.

Трамвай на коннай цязе з’явіўся ўпершыню ў 1807 г. у Вялікабрытаніі. Ідэя выкарыстання электрычнага току для перамяшчэння экіпажаў узнікла ў 30 – 40-я гады XIX стагоддзя. У другой палове гэтага стагоддзя трамвай стаў паравым, а да канца XIX стагоддзя – электрычным.

Першы рэйкавы экіпаж быў прыдуман у 1876 г. рускім вынаходнікам Ф. А. Піроцкім. У 1880 г. ён пабудаваў і выпрабаваў вагон з падвесным цягавым электрарухавіком пастаяннага току. У наступным годзе першы трамвай быў пушчаны ў Ліхтэрфэльдзе – пад Берлінам. У вагоне размяшчалася 20 пасажыраў, яго *хуткасць* была 30 кіламетраў у гадзіну, і курсіраваў ён на ўчастку даўжынёй 2,5 км.

Рэгулярная эксплуатацыя трамваяў у Расіі пачалася ў 90-я гады XIX ст. У Мінску першы трамвай правёз пасажыраў у 1929 г., а да гэтага з 10 мая 1892 г. у сталіцы Беларусі дзейнічала *конна-чыгуначная* дарога. Пасажыраў перавозілі ў вагонах, кожны вагон каціла па рэйках тройка коней.

У 1930-я гады ў Францыі і Германіі стварылі *двухпавярховыя* трамваі. Яны не прыжыліся, кантактную сетку для такога *гіганта* даводзілася занава перавешваць на большую вышыню. Выхад знайшлі – падоўжыўшы вагоны.

Самая вялікая трамвайная сістэма існуе ў аўстралійскім Мельбурне. Гэта 245 кіламетраў трамвайных пуцей, 28 ліній і 1813 прыпынкаў.

Заданне 3. Карыстаючыся тлумачальным слоўнікам, выпішыце пяць мнагазначных слоў, звязаных са сферай транспарту, вусна растлумачце адрозненні ў іх значэннях. Тэрмін – адназначны. Чаму асобныя лексемы ў галіне транспарту маюць некалькі значэнняў?

Заданне 4. Складзіце і запішыце сказы з прапанаванымі словамі-аманімамі:

1) Бык¹ – самец буйной рагатай жывёлы. / Бык² – апора моста.

2) Вал¹ – высокі і доўгі штучны земляны насып. / Вал² – дэталі ў механізме.

3) Вузел¹ – месца перакрывавання, стыку чаго-небудзь. / Вузел² – адзінка хуткасці судна.

4) Затор¹ – сукупнасць людзей, транспарту, якая перашкаджае руху. / Затор² – сумесь, якая выкарыстоўваецца для браджэння.

5) Зборка¹ – збіранне, злучэнне частак. / Зборка² – складка.

6) Каляя¹ – чыгуначны пуць, каляіна. / Каляя² – чарга.

7) Мытнік¹ – служачы таможні. / Мытнік² – аднагадовая расліна, увярэднік.

8) Праспект¹ – шырокая вуліца ў горадзе. / Праспект² – падрэзаны план, змест.

9) Прывод¹ – дзеянне паводле дзеяслова *прыводзіць*. / Прывод² – прылада, якой прыводзяць у рух механізмы, машыны.

10) Рамонт¹ – ліквідацыя пашкоджанняў, паломак. / Рамонт² – папаўненне табуна маладняком.

11) Экіпаж¹ – лёгкая пасажырская павозка. / Экіпаж² – каманда, асабовы састаў карабля, самалёта, танка.

12) Эстакада¹ – збудаванне маставага тыпу. / Эстакада² – прамы перпендыкулярны ўдар у фехтаванні.

13) Юз¹ – літарадрукавальны тэлеграфны апарат. / Юз² – закліньванне колаў пры руху транспартных сродкаў.

Заданне 5. Да транспартных тэрмінаў падбярыце сінонімы (карыстайцеся даведкай).

Ровар, вонкавая вібрацыя, кран экстраннага тармажэння, аб’язная дарога, шасэ, пульпа, Дзяржаўны стандарт, парагенератар, страхоўка, няспраўны стан, ветравое шкло, выбіральнасць, прычэп-дача, кантроль, паўзун, паверхневае палынанне рэчыва, даход, аўтарулявы, эвакуацыйны аўтамабіль, чэк, аўтарамонтная майстэрня, камерная шына, газавадкасны рухавік, гіраскапічны вымяральнік вуглавой хуткасці аб’екта, пасажырскі паток, шафёр, тэрміновае тармажэнне, метрапалітэн, рухавік.

Даведка: няспраўнасць, матор, эвакуатар, стоп-кран, абход, шаша, гірарулявы, ДАСТ, адсорбцыя, селектыўнасць, крэйцкопф, прыбытак, караван, праверка, гіратаметр, гідрасумесь, выпінг, газадзыель, аўтамайстэрня, квіток, шына з камерай, пасажырапатока, паравы кацёл, страхавы поліс, экстраннае тармажэнне, веласіпед, лабавое шкло, метро, вадзіцель.

Пасля засваення паняцця “тэрмін” трэба звярнуцца да апісання спецыяльнай лексікі паводле будовы, паходжання, утварэння. Адзначаецца, што паводле будовы тэрміны падзяляюцца на: *тэрміны-словы, тэрміны-словазлучэнні, тэрміны-сімвалы: прычэп, буфер, капот, куpez, платформа, седан, цыстэрна, аўтамабіль, аўтобус, электрамабіль, самазвал*. Пасля працы навучэнцаў прывесці свае прыклады, пры неабходнасці аказаць дапамогу ў перакладзе тэрмінаў на беларускую мову.

Варта адзначыць, што тэрміны-словазлучэнні ў тэрміналогіі транспарту ўжываюцца часцей за тэрміны-словы. Можна спытаць у навучэнцаў, чаму так адбываецца, на іх думку. Далей прыводзяцца прыклады тэрмінаў-словазлучэнняў самастойна або пры дапамозе выкладчыка, аналізуецца кампанентны склад такіх словазлучэнняў, робіцца выснова, якіх словазлучэнняў больш у транспартнай тэрміналогіі.

Далей паведамляецца, што тэрміны-словазлучэнні могуць спрашчацца. У выніку спрашчэння іх замяняюць складаныя словы, словы-абрэвіятуры: *СТА* – станцыя тэхнічнага абслугоўвання, *ДТЗ* – дарожна-транспартнае здарэнне, *РУЗ* – рухавік унутранага згарання, *ДАІ* – дарожная аўтаінспекцыя, *ПДР* – правілы дарожнага руху і інш. Асобную групу складаюць тэрміны з сімваламі ў іх складзе: *в-часціцы*, *паўправаднік n-тыпу*, *калена V-падобнае*, *K-пратора*, *G-падобны чатырохполюсник*. Навучэнцы павінны прывесці свае прыклады тэрмінаў-абрэвіятур і тэрмінаў з сімваламі.

Пасля мэтазгодна спыніцца на спосабах утварэння тэрмінаў. Паведамляецца, што тэрміны беларускай мовы, як і агульнаўжывальныя словы, утвараюцца рознымі спосабамі: лексіка-семантычным, марфалагічным і сінтаксічным.

Спачатку вызначаецца сутнасць *лексіка-семантычнага* спосабу, па жаданні можна растлумачыць паняцце *тэрміналагізацыі* агульнаўжывальных слоў і прывесці прыклад: агульнаўжывальнае слова *дворник* ‘работник на вуліцы’ ў тэрміналогіі транспарту атрымала значэнне ‘прылада для механічнага мыцця аўтамабіля’ і інш. Паведамляецца, што ў аснове гэтага працэсу ляжыць метафара – перанос значэння ў выніку прыпадабнення па форме (*талерка*, *шарык*, *рукаў*, *рэмень*, *касынка*, *шчыток* і інш.), функцыі ці прызначэнні (*кажух*, *корпус*, *паўзунок*, *ручка*, *сальнік* і інш.), размяшчэнні (*верх*, *паплавок* і інш.), па знешняй форме і функцыі (*гняздо*, *свечка*, *шпулька*, *засланка*, *камера*, *канал*, *каўпак*, *падушка*, *палец*, *патрон*, *платформа*, *сядло* і інш.), па функцыі і размяшчэнні (*пятка*, *рубашка*, *фартух*, *укладьш* і інш.).

Далей разглядаецца марфалагічны спосаб. Пры тлумачэнні можна выкарыстаць наступны ілюстрацыйны матэрыял, падрыхтаваны на аснове транспартных тэрмінаў:

– *суфіксальны* – утварэнне тэрмінаў шляхам далучэння суфікса да ўтваральнай асновы: *багажнік*, *кантралёр*, *пасажырскі*, *буксіроўка*, *літраж*, *аўтамабілізм*, *чыгуначны*, *веласіпедыст*, *грузавы*, *дарожнік*, *лагістычны* (утвораны ад назоўнікаў); *грузавік*, *аварыйнасць*, *уласнік*, *зносастойкасць*, *хуткасць*, *шчыльнасць*, *устойлівасць*, *чыгуначнік* і іншыя (утвораны ад прыметнікаў);

– *прэфіксальны (прыставачны)* – утварэнне тэрмінаў шляхам далучэння прыстаўкі да ўтваральнай асновы: *антыдэтанатар*, *дысбаланс*, *дэкампрэсар*, *падвузел*, *падсістэма*, *паўправаднік*, *пасвідраваць*, *звышдалёкі*, *дагнаць*, *давезці*, *звышурочны* і інш.;

– *прэфіксальна-суфіксальны* – спосаб, у выніку якога да ўтваральнай асновы адначасова далучаецца прыстаўка і суфікс: *бяспошлінны*, *падгалоўнік*, *падлакотнік*, *падножка*, *напрамак*, *падфарнік*, *падшытнік* і інш.;

– *нульсуфіксальны* – да ўтваральнай асновы далучаецца нулявы суфікс: *прывад*, *абгон*, *аб’езд*, *тормаз*, *абкат*, *прабег*, *упырск*, *запуск*, *знос*, *дагавор*, *завод*, *праезд*, *заслон*, *запал*, *прычэп*, *разгон*, *адгон*, *занос* і інш.;

– *асноваскладанне* – спосаб, калі дзве ўтваральныя асновы звязваюцца ў адно слова злучальнай марфемай: *грузапаток*, *пасажырапаток*, *пасажыраабарот*, *вагонабудаванне*, *машынабудайнік*, *бензабак*, *бензакалонка*, *бензацыстэрна*, *ролікападшытнік*, *шарыкападшытнік*. Састаўной часткай тэрмінаў, утвораных шляхам асноваскладання, часта выступаюць грэка-лацінскія элементы ў значэнні прыметнікаў: *аўта-* (*аўтавакзал*, *аўтазавод*), *турба-* (*турбакампрэсар*), *тэрма-* (*тэрмаізаляцыя*), *электра-* (*электрамастор*), *энерга-* (*энергааккумулятар*). Грэка-лацінскія элементы могуць утвараць складаны тэрмін, спалучаючыся адзін з адным: *аўтобус*, *тэрмастат*, *электрамабіль*, *аўтамаадром*;

– *складана-суфіксальны* – спосаб ановаскладання з суфіксацыяй: *бортапашыральнік*, *вагонарамонтны*, *буйнагабарытны*, *аўтамабілебудайнік*, *малалітражны*, *чатырохмесны*, *чатырохматорны*, *трактарарамонтны*, *грузападымальнік* і інш.;

– *складана-нульсуфіксальны* – спосаб, калі дзве ўтваральныя асновы звязваюцца ў адно слова з далучэннем нулявога суфікса: *зернявоз*, *мукавоз*, *кантэйнеравоз* і інш.

Паведамляецца таксама, што некаторыя тэрміны ўтвораны наступнымі спосабамі:

– *словакладанне* – спосаб, калі складанае слова ўтварылася шляхам зліцця (зрашчэння) у адно асобных слоў: *аўтамабіль-вышка*, *вагонрэстаран*, *аўтобус-экспрэс*, *лямпа-фара*, *стартар-генератар* і інш.;

– *абрэвіяцыя*, *ці спосаб утварэння складанаскарачаных слоў*: *СКДР* – *аўтаматызаваная сістэма кіравання дарожным рухам*, *ТА* – *тэхнічнае абслугоўванне аўтавакзал* – *аўтобусны вакзал*, *метрабуд* – *будаўніцтва метрапалітэна* і інш.;

– *марфолога-сінтаксічны спосаб* (пераход з адной часціны мовы ў другую): *дзяжурны*, *рабочы*, *гаручае* і інш.

Адзначаецца, што *сінтаксічным спосабам* утвараюцца тэрміны шляхам спалучэння слоў (састаўныя тэрміны). Сярод тэрмінаў у галіне “Транспартная дзейнасць” вылучаюцца двух-, трох- і шматкампанентныя словазлучэнні. Найбольш ужывальныя – двухчленныя найменні: *механізаваны кузаў, пярэдняя навесь, малалітражны аўтамабіль* і г. д.

Пры тлумачэнні паходжання можна карыстацца наступнымі прыкладамі тэрмінаў, запазычаных з іншых моў:

– грэчаскай: *аўтаматыка, тормаз, тэхніка, фара, цыліндр, энергія* і інш.;

– лацінскай: *аккумулятар, акселератар, веласіпед, вентылятар, генератар, градус, дэфект, дублікат, ілюмінатар, індыкатар, карта, кандуктар, кантакт, корпус, карозія, магістраль, матор, праспект, радыятар, рэгулятар, станцыя, транспарт, трактар, транзіт, тэрыторыя, цыркуляцыя, цыстэрна, шкала, эксперт, элеватар* і інш.;

– французскай: *аўтамабіль, амартызатар, багаж, балон, батарэя, бензін, вагон, віраж, газ, газель, гараж, жалюзі, ізаляцыя, інжэктар, кабіна, кабрыялет, калібр, капот, кантралёр, мадэль, манцёр, метрапалітэн, педаль, платформа, рамонт, рэле, рысора, фільтр, фунікулёр, экспэртыза* і інш.;

– нямецкай: *аўтобус, брыгадзір, вентыль, дросьсель, дрызіна, кабель, клапан, машына, маршрут, матор, сігнал, траса, фура, шланг, шына* і інш.;

– італьянскай: *аварыя, аўтастрада, вольт, канал, каркас* і інш.;

– польскай: *вінт, дрот, дрыль, дышаль, інжынер, квартал, лінія, нафта, пашпарт, цэх, шнур* і інш.;

– англійскай: *аўтакар, антыфрыз, блок, буфер, вакзал, ват, джоўль, джып, думпер, камп’ютар, кантролер, каницэрн, карт, ліфт, паркінг, радар, рэверс, рэзістар, сервіс, стартар, стоп-кран, тралейбус, холдынг* і інш.;

– нідэрландскай (галандскай): *буксір, крэн, люк, руль, шпала*.

Можна адзначыць, што ў складзе транспартнай тэрміналогіі беларускай мовы таксама сустракаюцца асобныя запазычанні і з іншых моў: персідскай (*караван*), цюркскіх (*каўпак, мазут*) і інш.

Пытанні і заданні самакантролю

1. Якія тыпы тэрмінаў вылучаюць у залежнасці ад структуры (будовы)?

2. Прывядзіце па 3 прыклады слоў-тэрмінаў і словазлучэнняў-тэрмінаў з тэрміналогіі транспарту.

3. Пералічыце асноўныя спосабы ўтварэння тэрмінаў. Якія спосабы больш пашыраныя ў беларускай навуковай тэрміналогіі?

4. У чым сутнасць лексіка-семантычнага спосабу ўтварэння тэрмінаў? Прывядзіце прыклады транспартных тэрмінаў, утвораных такім спосабам?

5. У чым адметнасць марфемнага спосабу тэрмінатворчасці? Якія марфемы найчасцей удзельнічаюць ва ўтварэнні транспартнай тэрміналогіі?

6. Прывядзіце прыклады транспартных тэрмінаў, утвораных пры дапамозе нульсуфіксальнага і складана-суфіксальнага спосабаў.

7. У чым спецыфіка сінтаксічнага спосабу ўтварэння тэрмінаў? Прывядзіце прыклады транспартных тэрмінаў, утвораных пры дапамозе сінтаксічнага спосабу.

8. У чым адрозненне такіх спосабаў, як асноваскладанне і словакладанне?

9. Як вы разумееце выраз *тэрміналагізацыя агульнаўжывальнага слова*? Прывядзіце прыклады з галіны транспарту.

10. Чаму, на вашу думку, сярод тэрмінаў большасць слоў іншамоўнага паходжання? З якіх моў найчасцей запазычваліся тэрміны галіны “Наземны транспарт, транспартная дзейнасць”? З чым гэта звязана?

11. Якім шляхам пранікаюць у беларую мову іншамоўныя тэрміны?

12. Як вы разумееце выраз *адаптацыя запазычаных тэрмінаў*?

Прыклады магчымых практычных заданняў.

Заданне 1. Паспрабуйце расшыфраваць наступныя абрэвіятуры:

ДАІ, СТА, ТА, ЭВМ, АЗС, АБС, САПР, ККД, ДАСТ.

Складзіце і запішыце сказы з вылучанымі тэрмінамі.

Заданне 2. Да прыведзеных слоў падбярыце аднакаранёвыя, графічна абазначце словаўтваральныя сродкі. З пяццю словамі (на выбар) складзіце сказы.

Аўтамабіль, транспарт, тормаз, увага, паток, рух, дызель, горад, гараж, вагон, рэле, аб’езд, кіроўца, бензін, дарога, трамвай, аккумулятар, акно, груз, габарыт, раён, чыгунка, рычаг, зварка, дыспетчар, трактар, багаж, пасажыр, пашпарт, вінт, сігнал, сэрвіс, руль.

Заданне 3. Вызначце спосаб утварэння тэрмінаў.

ДАІ, аварыйнасць, затор, люстра, ДТЗ, вагон-рэстаран, палец, паравоз, экспертыза, манеўраванне, машыніст, няспраўнасць, вінт, дарожная машына, заглушка, аўтабаза, шпрыц, перавозчык, апазнавальны знак, фартух, абгон, абкатка, знос, кантралёр, купэйны вагон, СТА, стоп-кран, завулак, цеплавоз, прычэп, наезд, аўтобусны прыпынак, багажнік, запальванне, буксіроўка, ТА, электрарухавік, прабег.

Заданне 4. Размяркуйце тэрміны па двух слупках: 1) запазычаны тэрмін; 2) уласны тэрмін. Карыстаючыся слоўнікам іншамоўных слоў, вызначце крыніцу паходжання запазычаных тэрмінаў.

Аўтобус, бампер, бензін, увага, генератар, рухавік, джып, дызель, чыгунка, люстра, індыкатар, выдаткі, рэйка, вырабнік, ізаляцыя, інспекцыя, крыніца, калібр, капот, карбюратар, абцугі, канвеер, фарба, кювет, лагістыка, мантаж, матацыкл, помпа, хуткасць, афарбоўка, арыенцір, педаль, перон, цягнік, поліс, рэдуктар, мытня, тарыф, тралейбус, кіраванне, ланцуг, квіток, шруба, эвакуацыя, электравоз, скрыня.

Заданне 5. Пры дапамозе запазычаных частак утварыце вядомыя вам тэхнічныя тэрміны.

Аўта-, авія-, вела-, вібра-, гідра-, інтэр-, інфра-, мікра-, міні-, неа-, полі-, радыё-, турба-, тэрма-, хрона-, электра-.

Заданне 6. Размяркуйце тэрміны ў слупкі: 1) тэрміны-словы; 2) тэрміны-словазлучэнні; 3) тэрміны-сімвалы.

Юрыдычная асоба, халасты ход, гарантыйны прабеж, седан, страхавы поліс, дарожны рух, аўтабаза, аўтасервіс, кантралёр, в-распад, уран-235, дыспетчар, х²-крытэрыі, аварыйная сітуацыя, дарожная канструкцыя, вагон-рэстаран, б-часціца, унутранае абсталяванне, дыягностыка, інспекцыя, Е-хваля, веласіпедная дарожка, П-падобная канструкцыя, радыятар, цягнік, вагонапагок, пасажырскі транспарт, выдаткі лагістычныя, рэйс, канцавы пункт, перавозка, аўтамабільны транспарт, будаўнічая машына, тралейбус.

У выніку азнаямлення з тэарэтычным матэрыялам пасля адказаў на пытанні і выканання практычных заданняў будучы спецыяліст у галі-

не “Транспатная дзейнасць” зможа тлумачыць адрозненні паміж тэрмінамі і прафесіяналізмамі, апісваць спецыяльную лексіку, працаваць з тэрміналагічнымі слоўнікамі і даведнікамі, перакладаць асобныя тэрміны на беларускую мову, вызначаць паходжанне і асаблівасці словаўтварэння асобных транспартных тэрмінаў.

Спіс літаратуры

1. **Антанюк, Л. А.** Беларуская навуковая тэрміналогія / Л. А. Антанюк. – Мінск : Навука і тэхніка, 1987. – 240 с.
2. **Бардовіч, А. М.** Марфемны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч. – Мінск : Выш. шк., 1989. – 718 с.
3. **Булыка, А. М.** Слоўнік іншамовных слоў / А. М. Булыка. – Мінск : Харвест, 2005. – 334 с.
4. **История транспорта** : учебное пособие / А. А. Михальченко [и др.]. – Гомель : БелГУТ, 2008. – 366 с.
5. **Калявин, В. П.** Транспорт от А до Я: термины, определения, толкования / В. П. Калявин. – СПб. : Элмор, 2007. – 608 с.
6. **Пазнякоў, М.** Хто прыдумаў і калі? : 3 гісторыі тэхнікі, транспарту і рэчаў / М. Пазнякоў. – Мінск : Коларград, 2017. – 100 с.
7. **Самко, Г. А.** Транспартная сістэма : Вучэбна-метадычны дапаможнік / Г. А. Самко. – Мінск : БНТУ, 2006. – 36 с.
8. **Старычонок, В. Д.** Слоўнік амонімаў беларускай мовы / В. Д. Старычонок. – Мінск : Выш. шк., 1991. – 254 с.
9. **Транспорт.** Общий курс : учебное пособие / А. А. Михальченко [и др.]. – Гомель : БелГУТ, 2018. – 315 с.
10. **Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы** / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – Мінск : БелЭн, 2005. – 784 с.

Наталля ПЯТРОВА,

кандыдат філалагічных навук, дацэнт.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.